

Barns deltagelse i ritualer etter dødsfall^{*)}

Atle Dyregrov
Senter for Krisepsykologi

Children's participation in rituals following death.

Abstract. – Rituals serve religious, social, psychological and hygienical purposes following death. Rituals give form and structure to chaotic life situations. For children they help make the loss real, counteract fantasies, foster a «cognitive grip» on the situation, as well as help them to express emotions. In this paper practical suggestions are given on how to include children in rituals. The following aspects are emphasized: the need for thorough preparation before viewing the dead body, being followed by a trusted adult, having the opportunity to take a concrete farewell, and the possibility of talking or playing the situation through afterwards. It is not advisable to include children in viewing when the body is burned beyond recognition, the body is decomposed upon finding, the child protests strongly against taking part, or the parents can't think of involving the child. Rituals when the dead person is not found is described, as is rituals to use within the school-system. Lastly, spontaneous and therapeutic rituals are described.

Innledning

I tillegg til dagliglivets forventede og plutselige dødsfall, inngår psykologer som viktige psykososiale innsatspersoner etter større ulykker og katastrofer. I disse situasjonene vil nesten alltid spørsmålet om barns deltagelse under ritualer som syning og begravelse melde seg. Denne artikkelen er ment som en praktisk rettesnor for rådgivning til barnefamilier omkring barns deltagelse i ritualer.

Vanligvis forbinder vi et rituale med spesielle felleshandlinger som markerer livets overgangsperioder. De fleste ritualene knytter seg derfor til fødsel, konfirmasjon, ekteskap og død. Ritualene bidrar til en felles fortolkning av hendelser som er av spesiell betydning for slektens videreføring, for liv og død. Ritualene er aktiviteter som gir symbolsk uttrykk for følelser og tanker hos en person, familie eller gruppe. De finnes i alle samfunn, i ulike kulturer og religioner. Men

rituell atferd har samtidig blitt benyttet for å holde demonene unna, for å sikre seg mot ulykker og for å prise det guddommelige. Ritualene kommer i særlig grad til anvendelse når enkeltmennesker, familier eller samfunn opplever store omveltninger eller kriser. I krisesituasjoner vil ritualene representere det sikre og uforjengelige, og de hjelper oss til å gjenopprette stabilitet og orden. I denne artikkelen omtales både tradisjonelle handlinger (syning og begravelse) i tilknytning til dødsfall og rituelle markeringer (som f.eks. lystenning, flaggheising) som ritualer.

Ritualene har betydning på mange nivåer; de bekrefter identitet og tilhørighet til et sosialt og kulturelt fellesskap, samtidig som de er med på å regulere menneskelig samspill. Gjennom ritualene lettes overgangen fra en livsfase til en annen. Ritualene er ikke uforanderlige, selv om de på sett og vis representerer en kulturs kollektive hukommelse eller arv. Skiftende tider fører til omforming av ritualer, til bortfall av noen og til fremvekst av nye. Det som oppstår som et

^{*)} Denne artikkelen er skrevet med støtte fra Rådet for Psykisk Helse.

spontant rituale hos én gruppe tas opp av andre grupper dersom ritualet tilfredsstiller viktige sosiale eller emosjonelle behov.

Ritualer og ritualfunksjoner ved dødsfall

Det er vanlig å ta avskjed med den døde ved på ulikt vis å markere dette rundt sykeseng, bære eller kiste. Når et dødsfall skjer på sykehus eller i institusjon (f.eks. sykehjem), holdes det ofte en *båreandakt* med de nærmeste tilstede. Dette kan skje i sykehusets kapell eller syningsrom eller i bårhusets kapell. Etter et plutselig dødsfall samles familien for å se den døde etter at representanter for begravelsesbyrå har stelt den døde. Med en fellesbetegnelse vil dette bli kalt for syning eller visning. Enkelte begravelsesbyråer har egne syningsrom.

Det er igjen blitt mer vanlig at det tilrettelegges for at mennesker skal få lov til å dø i hjemmet etter langvarig sykdom, etter at tradisjonen har vært mindre benyttet i en periode. I slike situasjoner blir både barn og voksne mer fortrolig med det som skal skje, noe som også har bevirket at den døde i mange tilfelle blir liggende i noen tid i hjemmet, slik at slektninger og venner kan komme å vise den døde den siste ære. Også etter plutselige dødsfall er dette mulig i en del tilfelle, noe som muliggjør utførelsen av rituelle handlinger i avdødes hjem. Faktisk kan den som dør flyttes fra sykehus/institusjon til hjemmet for at familien på tradisjonelt vis kan la familie og venner ta den siste avskjed der. Transport av den døde fra hjem/sykehus til bårhuset/kapellet har tradisjonelt vært omspunnet med ritualiserte handlinger (spesielt tempo, høytidelighet). Barn bør ha en naturlig plass i samtlige av disse ritualene.

Når døden rammer kan de offisielle ritualene, som syning av den døde, begravelse eller bisettelse, tjene både religiøse, sosiale og psykologiske funksjoner. Den følgende fremstilling av ritualenes funksjoner har støttet seg til Rando (1984) og Egeberg (1993). *Åndelig* er ritualene med på å gi de sørgende en kontekst av felles mening, hvor de kan integrere det som har skjedd i sitt trossystem. *De sosiale aspekter* er knyttet

til den offentlige markeringen av skillet mellom den døde og de som lever tilbake, og til å fastholde eller bekrefte den sosiale tilhørighet til en gruppe. Dette skjer ved at omgivelsene tillates å vise sin støtte og omsorg. Slik sett er ritualene med på å sikre sosial støtte for den etterlatte familie, enten dette skjer i form av emosjonell eller praktisk støtte. Avkorting av ritualene i forbindelse med dødsfall truer derfor slike samfunnsnedfelte støttemekanismer. Men ritualene vil også binde den sosiale gruppen sammen, samtidig som medlemmene av gruppen ser at om noe skulle skje med dem så vil andre stille opp for familien. Rent praktisk er også begravelsen nødvendig av *hygieniske grunner* for å bli av med den døde kroppen.

Dødsfall, spesielt når de kommer helt uventet, kaster familien ut i en kaotisk periode så vel praktisk, som sosialt og følelsesmessig. Ritualene er med på å gi *form, orden, struktur og trygge rammer* i en slik kaotisk situasjon.

Mens det tidligere var stramme regler for atferd og ritualutforming i forbindelse med livets overgangsfaser, f.eks. i form av sørgebånd, det å bære svarte klær, bruk av gråtekoner for å sikre at gråten kom osv., er det i dag i vår del av verden atskillig større variasjon i uttrykksmåter og muligheter for individuell tilpasning. Dette skaper mer usikkerhet på hvordan ritualene skal tilrettelegges, men innebærer også muligheter for å tilpasse ritualene slik at de i størst mulig grad kan hjelpe etterlatte til egne, naturlige uttrykk for tap og savn.

Hvilken psykologisk betydning har ritualene for barn i forbindelse med dødsfall?

Ritualene tjener liknende behov hos voksne og barn (Silverman & Worden, 1992). Ritualene tjener flere viktige psykologiske funksjoner. De tjener til å redusere uvirkelighet, hindre fantasier, fremme barnets tankemesige «grep» om dødsfallet, stimulere til følelsesmessige uttrykk for tapet, gi barn mulighet til å ta konkret farvel med den døde og gi barn og voksne en felles erfaringsbakgrunn for senere samtaler.

Barn i førskolealderen trenger å få konkretisert døden for å bygge opp forståelse for hva døden er, for å skjønne at alle livsfunksjoner har opphørt og for å forstå at den døde ikke kommer tilbake (Dyregrov, 1989). Syning og begravelse konkretiserer og *virkeliggjør det som har hendt*. Dette gir et viktig fundament for barnets videre forståelse av det som har skjedd.

Skolebarn opplever at det som skjer er uvirkelig, de vil ikke tro det, de venter på at noen skal si at det hele er en drøm, at det ikke er sant. Å se og ta på den døde gjør det uvirkelige virkelig:

«Det var først når jeg så pappa ligge der i kisten at det gikk skikkelig opp for meg hva som hadde skjedd. Det var godt å se han ligge der så fredfylt, at han hadde det godt. Jeg tok på han. Det føltes så riktig og så godt å få tatt farvel med ham på den måten. Jeg ble rolig, for han hadde det godt».

Vi skal merke oss at skikken med å ta på den døde har lange tradisjoner i Skandinavia. Fra Norge beretter Joh. Th. Storaker at det var skikk at kisten ble åpnet før liket ble båret ut av huset slik at alle som var tilstede kunne ta avskjed med den døde. Dette skjedde ved at hver enkelt gikk frem og la sine hender på liket. Han skriver videre:

«Smaa børn skulle ogsaa gjøre dette; thi da skulle de ikke drømme ondt og skulle ogsaa snart glemme Sorgen» (Storaker, 1935, s.72).

Ritualene *hindrer* også *ulike fantasier* av typen:

«Kanskje han ikke er død likevel?»

«Kanskje er det skjedd en feil – en forbyttning av navn?»

Men kanskje enda vanskeligere blir fantasiene om hvordan den døde så ut:

«Hvor skadet var hun?»

Både voksne og barn kan senere anklage helsepersonell, prester og begravellesbyrå for at de ikke «overtalte» dem til å være med:

«Du sa at det var best at jeg så han, men jeg ville ikke. Nå angrrer jeg for jeg har så mange

fantasier hvor han ser helt forferdelig ut. Selv om jeg har fått vite at han ikke var så skadet, så kommer disse forferdelige bildene. Du skulle ha presset meg mer»

Mens det er mulig å hjelpe barn til å ta kontroll med konkrete minnesbilder fra en syning, er det mye vanskeligere å hindre eller kontrollere fantasibilder.

Deltagelse i ritualene er også med til å gi barn et *forstandsmessig «grep»* om dødsfallet, fordi ritualene bekrefter det ugendrivelige faktum at den døde ikke kommer tilbake. Samtidig tillater ritualene en høytydelig, men konkret ramme hvor følelser kan få utløp, hvor det å slippe følelsene til ikke bare er tillatt, men faktisk ønskelig. Stemningsskapende effekter (lys, høytydelighet, blomster, liturgi) letter det følelsesmessige uttrykk, og samværet med andre i samme eller lignende stemningsleie gjør det lettere å la følelsene få utløp. Det ordløse uttrykkes gjennom felles handling og ved hjelp av ritualiserte ord (f.eks. bønn).

Innebygd i ritualene er også handlinger som tillater et *direkte uttrykk for følelser*. Gjennom å legge tegninger, brev, gjenstander eller blomster i eller på kisten, ved å kunne snakke til den døde, være med å følge (bære) kisten til graven osv., så fremmes et konkret og direkte uttrykk for indre følelser, et uttrykk som kan være vanskelig å få til gjennom ord alene. Barn uttrykker seg vanligvis bedre gjennom handling og lek enn via ord, og de rituelle handlingene kan mer direkte uttrykke ubevisste og bevisste følelser enn ord. Samtidig består ritualene av en klar begynnelse og slutt, slik at følelsene blir mer håndterbare.

Til sist blant funksjonene skal det nevnes at ritualene også gir voksne og barn et *felles utgangspunkt for samtaler* om dødsfallet, ikke bare i ukene som følger, men senere i barnets liv.

Samlet fremmer ritualene forståelsen av det som har skjedd, samtidig som de letter det emosjonelle uttrykk for tapet. Ritualene blir viktige for det sørgende barnet i tilpassningen til et nytt «indre» liv, hvor savnet skal

leves med i barnets tanke- og følelsesverden, og i den ytre tilpasning til aktiviteter hvor den døde ikke lenger inngår. Gjennom ritualene oversetter barna tanker og følelser til konkrete symbolhandlinger.

Deltagelse under syning av den døde

Forbredelse til syning.

Barn bør bare inkluderes i syning av den døde dersom de er grundig forberedt på situasjonen. En grundig forberedelse innebærer at de er informert om:

- a) hvordan rommet den døde ligger i ser ut, inkludert hvordan det er dekorert, f.eks med blomster, malerier, lys, m.m.
- b) hvordan kisten ser ut, at den er åpen, hvilken farge den har, hvordan den er «pyntet», utskjæringer, etc.
- c) hvordan den døde ser ut, farge på ansikt og hender, ved skader: synlige og tildekkede skader.
- d) temperaturen i rommet, at den døde har vært oppbevart kjølig og derfor kjennes kald ved berøring, og at huden ytterst er bløt, men at den døde kjennes stiv ut under den bløte ytre huden
- e) at voksne kan reagere med sterk gråt og uro i en slik situasjon, at dette ikke er farlig
- f) at de har lov til å reagere akkurat slik de selv føler, og at ingen vil si noe om de ikke gråter.
- g) at de selv kan ta på, klemme eller kysse den døde om de vil, men at det ikke er alle barn som ønsker det,
- h) at større barn og ungdom noen ganger kan ønske litt tid alene sammen med den døde uten foreldre tilstede og at dette er mulig for dem om de ønsker det.

Foreldre bør vite at små barn ikke alltid har tålmodighet til å være stille eller forbli rolige over lengre tid i en slik situasjon. De må kanskje følges ut etter en stund, eller de må få lov til å tumle litt rundt i syningsrommet. Ungdommer kan vise sterke følelsesmessige reaksjoner som kan være ubehagelige å være vitne til men som er ufarlige.

Det kan være fornuftig at en som kjente

den døde godt først går inn til den døde for å se på rommet og den døde, før han/hun går ut til de som venter og gir en detaljert beskrivelse av hva som venter dem.

Når denne forberedelsen vektlegges så sterkt, så er det for å redusere mulighetene for at situasjonen skal «brenne seg fast» som et traumatisk minne (se Weller et al., 1988). Et barn som er dårlig forberedt kan i verste fall skades for lang tid fremover, og negative, traumatiske bilder kan brenne seg inn detaljert og intenst:

«Jeg fikk sjokk da jeg tok på han. Han var så iskald.» «De hadde greid håret bakover. Han hadde aldri håret slik.»

Vi vet også at barn kan ha klare meninger om hvilke klær den døde skal ha på seg i kisten, og foreldre kan trekke barna inn i denne avgjørelsen:

«Jeg vil at han skal ha på seg den matrosdressen han hadde på seg på fødselsdagen sin».

Dersom dødsfallet skjer i hjemmet etter lengre tids sykdom vil det være naturlig at den døde stelles og får ligge hjemme, og at symbolske markeringer finner sted der. Barn vil ofte utforme sine egne små seremonier i en slik situasjon: Gretes (ca 5 år) lillebror døde hjemme etter lengre tids sykdom. Han ble liggende hjemme på rommet sitt i et døgn. Far la han selv i kisten. Familiemedlemmer kom og gikk og tok avskjed. Grete tok avskjed på sin egen måte. Hun oppholdt seg inne hos broren, sang og «leste» for han og snakket med han. Fra stuen hentet hun en spesiell blomst som hun la ved hodet hans, så puttet hun en penge inn i hånden hans, før hun passet på at han fikk en liten bil og bamsen sin med seg.

Syningen

Hvem skal følge barnet inn?

Barnet skal gå inn til den døde i følge med en nærstående person som det har tillit til. Det finnes flere praktiske løsninger på dette. Når mor, far, søster eller bror dør, vil foreldre eller gjenlevende foreldre selv være i sjokk og sorg. Det må forventes at de selv

kan reagere sterkt i situasjonen. Ved selv å gå inn til den døde forut for barna, kan de få lov til å reagere uten å måtte ta seg sammen for barnas del. Alternativt kan en annen person som står barnet eller barna nær følge med inn, forklare hva som skjer, støtte når det er nødvendig, eller følge ut om barnet trenger en pause. Spesielt viktig er det å gjøre reaksjoner forståelige for barn dersom de er vitne til sterke reaksjoner blant de voksne.

Konkrete uttrykk for sorgen.

Barn som er med inn i syngingsseremonien må få anledning til å gi konkret uttrykk for sin sorg. Dette betyr at de på forhånd er oppfordret til å lage eller ta med noe som kan legges i kisten til den døde. Denne rituelle handling har stor symbolsk kraft og får en viktig betydning i barnets sorgbearbeiding. Barn trenger bare å gis idéen om å ta med noe til kisten, så vil de ofte selv ha en rekke konkrete idéer om hva det kan være. Blant de gjenstander eller ting de gjerne vil ta med eller kan oppfordres til å ta med er:

- tegning(er), leke(r), brev, dikt, CD-plate, bok, fotografier, innlest avskjed på kassettbånd, håndplukkede eller andre blomster, andre gjenstander med symbolsk verdi f.eks. noe de laget til mamma eller pappa i barnehagen eller på skolen.

Om dødsfallet skjedde plutselig, uten noen anledning til å ta farvel, er det viktig å stimulere til at de tar avskjed under syningen. Dette kan de gjøre gjennom å si noe høyt eller inne i seg til den døde, eller de kan hviske i den dødes øre. Gjennom et avskjedsbrev kan litt større barn uttrykke det de aldri fikk sagt, det de angret på, eller andre viktige tanker det gjør godt å gi en konkret form. Hvis forholdet til den døde har vært vanskelig eller ambivalent kan dette være til stor hjelp.

Barn lærer gjennom sine sanser. Noen barn vil uten videre ta på den døde, spesielt hender og hår har stor betydning i denne situasjonen, mens andre kvier seg for dette. Her skal det utvises takt og ikke press, men barna skal vite at det er lov å ta på eller klemme den døde.

Om et barn ikke vil gå inn med en gang, så brukes tid ute til å støtte og motivere for å gå inn, men ikke press barnet. Noen barn går fort ut etter at de er kommet inn, men vil kanskje gå inn igjen senere. La barna selv bestemme tempoet. Det er også blitt vanligere å ta fotografier av den døde i kisten, noe som ikke minst har betydning om det er et barn som dør. Barn har et mer uproblematisk forhold til slike bilder enn voksne. De kan be om å få se på det, og ha ønske om å vise det til venner og slektninger. Også her skal vi vakte oss for å la voksne stengsler hemme barnas naturlige behov.

Etter syningen

Selv om syngingsseremonien skjer med godt forberedte barn og med voksen støtte underveis, kan det være en sterk opplevelse for deltagende barn. Derfor må det være anledning for barna til å stille spørsmål like etterpå, til å sette seg ned til en samlingsstund med de voksne hvor det som nettopp er lagt bak dem samtales om. Kanskje tar det litt tid før spørsmål og tanker melder seg, men en mulighet til å uttrykke det de har vært med på bør muliggjøres. Barna kan i den første etterperioden stadfeste det de har opplevd. Små barn som for første gang har fått konkret erfaring med døden kan si:

«Nå kan jeg aldri bade mer med pappa. Nå kan vi aldri mer gå tur sammen».

Dette viser at barna samler inntrykkene til en ny forståelse av hva døden er. Andre ganger kan de ha mange spørsmål, eller de kan be om å få gå inn en gang til. Førskolebarna kan detaljert gjenspille ritualene i lek i tiden etter dødsfallet. Mindre barn som ser den døde i kisten må få vite at lokket settes på kisten før den døde begraves. Dette fordi de ellers tenker konkret på at den døde får jord på seg:

«Det må være ekkelt for mamma å få jord i munnen nede i graven»

Når skal barn ikke være med?

Barn skal ikke delta ved syning i situasjoner der den døde er skadet til det ugjenkjen-

nelige. Det er først og fremst to situasjoner dette omfatter:

- når den døde omkom i *brann*, og vedkommende er svært forkullet. Mindre brannskader, f.eks. når overhuden er svidd av, skal ikke medføre at barnet utestenges, en representant fra begravelsesbyrået kan stille den døde slik at syning blir mulig. Enkelte *fly- og eksplosjonsulykker* gjør det også umulig med visning, fordi det bare er kroppsdelene tilbake. I slike situasjoner benyttes andre rituelle markeringer.
- når den *døde blir funnet etter lang tid* og liket har gått i oppløsning, enten den døde har lagt i sjø eller på land. Sterke syns- og lukttinntrykk gjør det utilrådelig å gjennomføre visning i slike tilfeller.

Vanligvis vil den døde kunne vises etter trafikkulykker, arbeidsulykker o.l., til tross for svært omfattende skader. Noen ganger må deler av den døde dekkes til med bandasjer eller på annen måte.

Hva hvis barnet ikke vil?

Barn skal aldri presses til å være med. Dersom barnet motsetter seg å delta, skal barnet motiveres for å delta. «Det er viktig at du er med, fordi dette er siste gang du får se pappa. Senere, når du blir stor, vil du synes det var viktig at du var med. Jeg skal være der hele tiden, og du behøver ikke være lenge der inne om du ikke vil det». Om barnet er redd for hva det vil se kan det sies: «Jeg vet du er redd for hvordan hun ser ut, siden skadene var så store at hun døde av dem. Akkurat derfor er det viktig at du er med, fordi du ellers kan få fantasier om hvordan hun så ut, fantasier som er verre enn virkeligheten». Er motstanden stor så aksepter den og bruk tid: «Dette er ikke noe du behøver å bestemme deg for akkurat nå. Tenk litt på det, så kan vi snakkes senere». Som oftest er det mulig å la barn se en dag senere enn det som var planlagt, dersom de ombestemmer seg.

Si også til barnet at det skal bli grundig forberedt på hva det vil møte, og at andre barn som først ikke ville være med på syn-

ing, senere har sagt at de var veldig glade for at de var med.

Hva hvis foreldre ikke vil?

Foreldre kan ikke tvinges til å ta barna med. Om foreldre over hodet ikke kan tenke seg å inkludere barna, så skal det brukes tid i rådgivningen til å hjelpe foreldre til å forstå hvorfor det er viktig at barna er med og hvilken urett vi gjør barn om vi stenger dem ute. Når foreldre er i tvil, er det også viktig å la dem få tid, å la tanken få modne seg. Når foreldre ikke ønsker at barn skal være med, så er det vanligvis fordi de tror at barnet:

- kan ta skade av det
- andre har sagt at de ikke bør ta barna med
- de er selv redd for situasjonen, for hvordan de vil reagere og hvordan deres reaksjoner kan virke på barna

All vår erfaring tilsier at et barn som er godt forberedt og som har følge av en voksen støtteperson ikke tar skade av det. Andres råd er ofte basert på en feilaktig og enkel tro på at det er best for barnet å huske den døde som han/hun var, uten å forstå den langsiktige betydning deltagelse i syning kan ha for å hindre fantasier og gjøre dødsfallet virkelig. Barn som deltar får ikke økte problemer med å huske den døde slik han/hun var i levende live. Vår erfaring er at barn i likhet med voksne senere strever med at de unnlot å være med på syningen, mens få strever med minner fra syningen. Barnas valg tas ofte av foreldrene, mens det er barna som skal leve videre uten å få tatt del i en viktig familiehendelse.

Dersom foreldre ikke ønsker å ta barna med, bør de bruke tid på å tenke gjennom dette. Om de ikke umiddelbart vil ta barna med, så kan de bruke noen timer til å tenke seg om. Ikke sjelden vil de ombestemme seg å ta barna med, ikke minst hvis de føler at prest, begravelsesbyrå-personell eller helsepersonell vil stille opp og støtte dem igjennom seremonien. Dersom foreldre ikke makter å ha barna med, er det viktig at de etterpå kan fortelle barn så detaljert som mulig hvordan det var, slik at barnas fantasier kan motvirkes.

Kan barn i alle aldre delta?

Lav alder er ikke et argument for å unnlate å ta barn med på syning. Et lite barn under 3 år vil ikke forstå mye av det som foregår, men det å delta kan få stor symbolsk betydning for barnet når det blir eldre. Dette argumentet har selvfølgelig bare gyldighet når det er en nær slektning av barnet som er død, slik som mor, far, søster eller bror.

Karl på 16 år sier han skulle ønske han hadde vært med under syning og begravelse den gang hans far døde da han bare var 1 år. «Det hadde vært så godt å vite at mamma bar meg på armen inn til pappa, at jeg hadde vært der».

Forberedelsene av barnet må imidlertid tilpasses barnets alder. De helt små barna må fortelles at de voksne er lei seg for at mamma eller pappa er død. De må forklares på en konkret måte hva død er: «Når vi dør, så slutter vi å puste, hjertet slutter å slå (la de kjenne på eget hjerte eller ditt hjerte), og hår og negler slutter å vokse. Når pappa er død kan han ikke kjenne noe, f.eks. om vi kniper han i hånden, og han tenker ikke lengre.» De må få vite at den som er død kjennes kald om de tar på han/henne. Større barn trenger presis informasjon om hva som skal skje, og opplysning om at de har lov til å ta på, klemme o.l.

Begravelsen, minnesamvær og senere ritualer

Mye av det som er omtalt under syning gjelder også ved begravelsen. Barn skal være godt forberedt, ha en nær, trygg voksen ved sin side som de kan stille spørsmål til, og de skal kunne gi uttrykk for tanker eller reaksjoner etter seremonien. Forberedelsen innebærer at barna kjenner til hva som skal skje, fra klokken begynner å ringe med musikkforspill, til det som skjer senere (salmer, minnetale, kransepåleggelse, taler, bønn, skriftlesninger, jordfestelse m.m.).

Også under begravelsen kan den rituelle markeringen være viktig for barna, i form av blomsten(e), tegningen o.l. som de legger på kisten, eller ved at de kan si sin avskjed inni seg eller uttrykke den gjennom et brev som legges på kisten.

Barn kan med fordel trekkes inn i forberedelsene før begravelsen, spesielt de litt eldre barna. Dette gjelder f.eks. hvilke musikkstykker som skal nyttes, hvilke salmer som skal synges, hvor kranser og blomster skal ligge m.m. Når det er litt større barn eller ungdommer som dør, kan bestevenner trekkes inn dersom foreldre kan tenke seg det.

Når barn har mistet søsken, kan det godt være at de vil ønske å lese et dikt, lese et lite eventyr eller en regle som barnet likte særlig godt, synge godnattsangen barnet var så glad i, eller lese fra et avskjedsbrev de så legger på kisten. Dette skal ikke skje etter press, men barna må få vite at dette er mulig og litt tid til å tenke på om de ønsker å bidra på denne måten.

Fra kirkens side bør presten vektlegge at minnetalen både er utformet slik at barn kan forstå den, men også slik at viktige hendelser som avdøde og etterlatte barn har felles, nevnes. Når mindre barn er til stede, kan presten senke voksnes angst for at barna skal «ødelegge» det seremonielle ved å kommentere på hvor godt og viktig det er at barna er med, og at det ikke gjør noe om de høres i kapellet.

Selv om minnesamværet etter bisettelsen/begravelsen er mindre brukt i senere år, er det fremdeles vanlig at pårørende, slektninger og nære venner samles etterpå, spesielt på landsbygda. Barn skal ha muligheten til å delta i minnesamværet, da det der tradisjonelt snakkes om den betydning den døde har hatt for de som lever tilbake, og fordi gode, hyggelige minner og episoder knyttet til avdøde trekkes frem, minner som kan være viktige for barnets forståelse og respekt for den avdøde.

Rituelle markeringer kan senere knyttes til spesielle merkedager og høytider. Ritualene kan både kanalisere religiøse følelser, og tjene som konkrete festepunkt for savn, lengsel og sorg. Mange barn og unge deler troen på at de skal gjenforenes med den døde i livet etter dette, selv de som ikke finner trøst i andre sider ved religion. Gjennom de rituelle markeringene kan følelser uttrykkes direkte gjennom handling og det kan bygges bro i savnet.

Ritualer når den døde ikke finnes?

Dersom den døde ikke finnes, blir bruk av ritualer av særdeles stor betydning. I slike tilfeller er det enda vanskeligere for barn og voksne å forstå at den døde er borte for alltid, og fantasier om at han eller hun kanskje lever et eller annet sted, f. eks. er blitt syk, har hukommelsestap, har svømt i land for å starte et nytt liv o.l. får en frodig grobunn (Hodgkinson & Stewart, 1988). I nordisk folketro har en også trodd at de som drukner og ikke finnes og som derfor ikke er begravet er ute av stand til å hvile i fred, og vil gjensøke de etterlatte (Haga, 1985). Det er ikke så rart at sorgen i slike tilfeller kalles hvileløs. Søking etter den døde og hvileløs sorg kan begrenses gjennom ritualer som bekrefter dødens realitet, selv om tvilen hos etterlatte barn og voksne fortsetter hos mange.

De rituelle markeringene vil da være en stadfestelse av at den savnede ikke kommer tilbake. Oftest er den døde savnet på sjøen i slike situasjoner, og da bør den rituelle markeringen skje der, f.eks. ved at prest leder en minneseremoni, før blomster eller blomsterkrans, eller noe barnet har laget eller tatt med senkes eller kastes på sjøen, vannet eller elven. Seremonien bør finne sted nærmest mulig det antatte dødssted, da dette gir handlingen størst symbolsk kraft. Om familien bor ved vannet kan seremonien legges til vannkanten, slik at de har et sted å gå til for senere minnesmarkeringer. De kan selv lage et konkret markeringssted i form av en sten, plante eller et tre o.l. slik at barn og voksne har et sted å gå til, i tillegg til eventuelt kors/sten på en kirkegård.

Ritualbruk innen barnehage og skole

I noen situasjoner er det aktuelt å inkludere nære venner av en skoleelev i syning av den døde, i forståelse med avdødes familie. Dersom den døde ligger i hjemmet er det noen steder tradisjon for at alle som ønsker det kan passere forbi den åpne kisten. Der dette er tradisjon bør en selvfølgelig følge tradisjonen, men følge de retningslinjer for forberedelse som er nevnt tidligere. Det vil være naturlig

at lærer(e) følger en gruppe elever under en slik syning, supplert med foreldre.

Dersom syning skal skje på sykehus, bårhus eller kapell o.l. bør det foretas en vurdering av hvilke barn som skal delta. Nære venner er selvskrevne dersom de ønsker det, men også hele klassen kan få anledning til å delta, dersom de over tid har kjent og gått sammen med eleven i klassen. Utvidelse av gruppen til å gjelde elever fra andre klasser eller til hele skolen bør imidlertid gjøres med varsomhet, da mer perifere kjente kan komme for nysgjerrighetens skyld eller fordi det utvikles en form for «massesuggesjon».

I ungdomsgrupper kan det komme sterke reaksjoner under syningsseremonier. Det er derfor viktig med voksen støtte, at lærere, prest og/eller foreldre er tilstede. Visningen kan ledsages av noen ord fra en eller flere av elevene, minneord fra lærer, og mulighet for konkretisering av avskjeden ved at elever/venner legger blomster, brev o.l. i eller på kisten. Etter en venns eller klassekamerats død er både førskolebarn og skoleelever selvskrevne deltagere under begravelsen, men voksen støtte anbefales.

Ved siden av disse offentlige ritualene, kan mer individuelle eller gruppeutformede ritualer benyttes i barnehagen eller skolen (se Dyregrov, 1989, 1993 og Dyregrov & Raundalen, in press).

Skolebarn, spesielt ungdommer, har spesiell nytte av rituelle markeringer på skolen. Etter en klassevenns død kan den døde pult benyttes som konkret markeringssted. Her kan en duk legges på, eller den kan dekorerer med tegninger fra elevene. Bilde av den døde kan settes på pulten, eventuelt sammen med andre ting fra den døde (sløydarbeider, o.l.), og levende lys kan brenne i skoletiden frem til begravelsen. På merkedager som følger i perioden fra dødsfall frem til skoleavslutning for året (f. eks. elevens fødselsdag, Allehelgensdag) kan også lys brenne på pulten.

Større barn benytter det vi kan kalle spontanritualer, f.eks. når de i samlet flokk går til et ulykkessted med tente lys (eller de tenner lys på stedet) og legger ned blomster. Slike ritualer kan også kalles terapeutiske ritualer

fordi det er tydelig at deltagerne finner trøst i slike fellesehandling. Slike ritualer skal ikke overtas eller styres av voksne, men voksne kan legge forholdene til rette for dem, respektere og oppmuntre dem.

«De tok vekk korset vi hadde satt opp så alt for fort – det må ha vært vegvesenets folk som gjorde det. Kunne de ikke ha latt det stå der en stund?»

Også i forbindelse med skoleårets avslutning kan en rituell markering i form av lystenning, noen minneord, og felles utbæring av pulten tjene som et konkret uttrykk for savn av en medelev. Passering av avdødes fødsels- eller dødsdag kan markeres i klasserommet eller ved at klassen går til gravstedet for å legge ned blomster.

Spontanritualer og terapeutiske ritualer

Mens syning, bisettelse og begravelse utgjør ritualer utformet over tid i et sosialt og kulturelt fellesskap, kan ritualer anvendes spontant av grupper slik som nevnt når venner i samlet flokk går til et ulykkessted med tente fakler for deretter å markere stedet på ulikt vis, eller når et sørgende folk tenner lys og setter i snøen utenfor en nettopp avdød konges slott. Slike *spontanritualer* benyttes av gruppen for i fellesskap å markere, symbolisere og uttrykke gjennom handling det tap de har lidd og de følelser dette har skapt. Utformingen av spontanritualer vil påvirkes av den informasjon som utveksles etter slike hendelser i og mellom lokalsamfunn, samt av det som formidles gjennom media. Imidlertid vil barn og ungdom i stor grad kunne påvirke og utvikle spontane, lokale symbolske handlinger eller ritualer.

Såkalte *terapeutiske ritualer* nyttes av mentalt helsepersonell for å hjelpe barn og ungdom til å igangsette eller avslutte sorg når sorgen ikke kommer i gang eller den ikke går over, eller om den har blitt komplisert. I slike situasjoner foreskriver terapeuten ritualer som gis en individuell eller familiemessig utforming, f. eks. gjennom bruk av avskjedsbrev, lystenning, ord som sies til avdøde i samtalestunden eller ved besøk på

gravsted eller ulykkessted. Gjennom symbolske handlinger eller ritualer hjelpes barnet eller ungdommen til å bearbeide sider ved sorgen som i liten grad er mulig ved samtale alene. Lesere henvises til bl.a. Rando (1984), Reeves & Boersma (1989-90) og van der Hart & Grossens (1987) for en mer omfattende beskrivelse av terapeutiske ritualer.

Litteratur

- Brenne, E. (1990). Rammen rundt. Tradisjoner og symbolikk ved dødsfall. *Omsorg*, 7, 25-28.
- Dyregrov, A. (1989). *Sorg hos barn. En håndbok for voksne*. Bergen: Sigma Forlag.
- Dyregrov, A. (1993). *Beredskapsplan för skolan. Barn i kris*. Stockholm: Rädda Barnen.
- Dyregrov, A. & Raundalen, M. (in press). *Sorg og omsorg i skolen*. Bergen: Magnat Forlag.
- Egeberg, M. (1993). Ritualenes betydning i lokalsamfunnet. *Omsorg* nr. 4, 34-38.
- Haga, E. (1985). The wet grave, sudden death and the bereaved. *Nordisk Psykiatrisk Tidsskrift*, 39, 39, 23-28.
- Hodgkinson, P. E. & Stewart, M. (1988). Missing, presumed dead. *Disaster Management*, 1, 11-14.
- Rando, T. A. (1984). *Grief, dying, and death*. Champaign: Research Press Company.
- Reeves, N. C. & Boersma, F. J. (1989-90). The therapeutic use of ritual in maladaptive grieving. *Omega*, 20, 281-291.
- Silverman, P. R. & Worden, J. W. (1992). Children's understanding of funeral ritual. *Omega*, 25, 319-331.
- Storaker, Joh. Th. (1935). *Menneskelivet i den norske folketro* (Storakers samlinger VI). Oslo: Norsk Folkeminnelag.
- van der Hart, O. & Grossens, F. A. (1987). Leave-taking rituals in mourning therapy. *Israeli Journal of Psychiatry and Related Sciences*, 24, 87-98.
- Weller, E. B., Weller, R. A., Fristad, M. A., Cain, S. E. & Bowes, J. M. (1988). Should children attend their parent's funeral? *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 27, 559-562.

Postadresse:

Atle Dyregrov
Senter for Krisepsykologi
Fabrikksgaten 5
5037 Solheimsvik,
Tlf. 55 29 39 40.
Fax. 55 29 79 17.